

Басюк Н.А. Моральні почуття старших дошкільників: підходи до розуміння // Система підготовки майбутніх фахівців у контексті становлення Нової української школи : монографія / за заг. редакцією В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019 – 344 с. Ав. С. 274–287.

Басюк Наталія Анатоліївна,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри дошкільної освіти

і педагогічних інновацій

Житомирського державного університету

імені Івана Франка

МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ:

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

Проблема формування моральної особистості завжди була в центрі уваги дослідників. Вже в античності поставали питання моральності, моральної поведінки, морального ідеалу.

У моральних теоріях відомих філософів (Аристотеля, Г. Гегеля, І. Канта, Сократа) не знаходимо означення поняття "моральні почуття", однак знаходимо опис морального стану певної епохи, що накладає відбиток на моральне виховання підростаючої особистості. Зокрема, Сократ визнавав вищою моральною цінністю справедливість, Платон переконував, що це внутрішнє удосконалення. Головними моральними якостями людини вважалися справедливість, співчуття, милосердя, доброта. Історичний аспект проблеми моральності засвідчує виникнення моралі як форми суспільної свідомості, регулятора людської поведінки, визначення моральних канонів, наявність вихідних моральних добродійностей, присутніх в усіх моральних концепціях (добро, любов, краса, правда, совість тощо), потреба необхідності внутрішнього морального закону (І. Кант).

Основоположник педагогіки нового часу Я.А. Коменський особливу увагу звертав на виховання людяності в людині, на почуття обов'язку і совісті, виходячи із загальнолюдської (християнської) моралі. На цій основі

виділяються чотири добродієвості: мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Мужність, зокрема, розумілася ним як витривалість, готовність принести користь, виконання обов'язку. Ці почуття визначалися вченим-гуманістом як ставлення, відношення індивіда до інших людей, до самого себе, до навколишньої дійсності. У працях "Материнська школа", "Закони добре організованої школи", "Велика дидактика" педагог-мислитель показав, що в своєму розвитку дитина проходить шлях від доморального рівня (поведінка регулюється страхом перед Богом) до рівня автономної моралі (думки та поведінка узгоджуються із власною совістю). Допомогти дітям досягти рівня автономної моралі "не через голу теорію, а через живу практику" мають батьки та вчителі [15, с. 189]. Він наголошував на необхідності виховання таких "добрих якостей", як помірність, охайність, шанобливість до старших, люб'язність, справедливість, благодійність, терплячість, делікатність, уміння триматися гідно, поводитися стримано й скромно.

Дещо пізніше англійський педагог Дж. Локк у творі "Думки про виховання", розкриваючи зміст морального виховання, особливої ваги надавав вихованню у дітей чесності, відповідальності, сорому за неправильні вчинки. Він неодноразово підкреслював у своїх працях, що моральні норми і правила не повинні бути чимось зовнішнім, вони мають стати глибоко особистісними якостями молоді людини. Метою виховання, на його думку, є підготовка джентльмена, який вміє розумно і вигідно вести справи, створення здорового духу в здоровому тілі і прищеплення "світськості", тобто уміння поводити себе в товаристві. За його переконанням, мораль виходить з принципу корисності та інтересів особистості майбутнього джентльмена. Цілепокладання у моральному вихованні складається з позицій: 1) вироблення твердого характеру; 2) розвиток волі; 3) формування моральної дисципліни; 4) уміння керувати собою. Треба навчити дитину з дитинства керувати своєю поведінкою і вчинками, уміти відмовитися від своїх бажань. "Сила душі полягає у здатності людини відмовити собі в утіхах, діяти всупереч власним нахилам і неухильно додержуватися порад розуму, хоча би бажання й вабили в іншу сторону" [7, с.

214.]. Дж. Локк рекомендував здійснювати моральне виховання з раннього віку дитини, коли юна душа найніжніша й легко піддається виховним впливам.

Найбільш оптимальним періодом для здійснення морального виховання, на думку французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо, є вік від 15 до 17 років. Педагог визначив три завдання морального виховання: виховання добрих почуттів, добрих суджень і доброї волі. Моральні почуття, вважав Ж.-Ж. Руссо, зароджуються в людині від "зіткнень з іншими людьми". Починаючи з 15 років, варто "вводити вихованця в людське спілкування, в людське життя: до цих пір він жив тільки у спілкуванні з природою". "Нехай ваш вихованець познайомиться з долею людини і з негараздами своїх ближніх", щоб, розмірковуючи про це, він навчився гуманності та співчуття. "Співчуття є перше відносне (тобто з відносин до людей народжується) почуття, яке є в людському серці. Тільки не здумайте порушувати його людинолюбства холодними моралями: ні, нехай він бачить, нехай він відчуває людські біди" [15, с. 368].

У структурі морального виховання Й.-Г. Песталоцці виділяє три компоненти: почуття, вчинки і добро. "Виховання діяльної любові до людей", яке починається з любові до матері, інших членів сім'ї, учений вважав центром усієї роботи з дітьми. Педагог у цій роботі має опиратися не на повчання, а на розвиток моральних почуттів і переконань дітей. Одним із ефективних засобів виховання при цьому, на його думку, є "вправи у добродітності". Це – зокрема, участь дітей у добрих і корисних справах, що потребує зусиль, витримки, відповідальності. Ці "вправи" варто розпочинати у сім'ї, а потім систематично проводити в умовах навчально-виховних закладів.

У вітчизняній педагогіці з часів Київської Русі високоморальними думками, піднесеними почуттями сповнені давньоукраїнські літературні пам'ятки, які висвітлюють релігійно-етичну тематику ("Руська Правда", "Ізборник 1076 року", "Повчання дітям" Володимира Мономаха). На виховну систему Київської Русі наклала свій відбиток домінуюча в той час у сфері духовного життя християнська ідеологія. Ідеями морального виховання

проникнуті твори Володимира Мономаха ("Повчання дітям", "Автобіографія", "Письмо до Олега Святославича"), але найбільше відображення вони знайшли у "Повчанні". Київський князь рекомендує привчати дітей дотримуватись загальнолюдських моральних норм, які він вважає орієнтирами поведінки в суспільстві: коритися старшим, поважати рівних собі і молодших, приносити іншим користь, бути вірним слову, не дозволяти сильним ображати слабших, не лінуватися, співчувати горю інших, щиросердечно відноситись до оточуючих, вміти придушувати в собі гнів, творити добро і т.д. При цьому автор великого значення надає розвитку у дітей ініціативи і самодіяльності, привчанню їх до подолання різноманітних труднощів. Життєві ситуації, на його думку, вимагають не тільки слухняності, але й активності і працелюбності. Відповідальність межує з працелюбністю. Ці дві якості Володимир Мономах вважав основою успіху, гідності і честі людини.

Український мислитель ХУІІІ ст. Г. Сковорода формування моральних почуттів особистості тісно пов'язував з "філософією серця". Серце, за педагогом, - духовне осердя людини, єдність її думок, почуттів і прагнень. Моральне виховання філософ убачав у формуванні в дітей таких чеснот як добродієність, справедливість, доброзичливість, вдячність, стриманість, поміркованість, скромність, терплячість, мужність, працьовитість, милосердя і гуманізм.

Філософ вважав, що від природи в кожній людині закладений таємний "закон сродности", тобто природжені нахили та здібності до певного виду діяльності, "внутрішній поклик", "голос душі". Праця, що не відповідає "сродности" людини, є тяжкою і нецікавою для неї, завдає великої шкоди і самій людині, і суспільству. Зовсім інші почуття викликає праця, до якої людина має нахил. Така споріднена праця є джерелом радості, насолоди, людського благополуччя. Ось чому батькам, вчителям варто якомога раніше виявляти природні задатки дітей і наполегливо розвивати їх. В основі щастя, за Г. Сковородою, лежить сумлінне виконання людиною власне людського обов'язку і реалізація нею свого природного покликання.

У XIX ст. неоціненний внесок у справу морального виховання дітей зробив видатний педагог К. Ушинський, який вважав, що формування моральних рис і почуттів особистості є пріоритетним в освітньому процесі. Концепція морального виховання К. Ушинського ґрунтувалася на народній педагогіці. Головним, на його думку, було виховання чуйності, щирості, доброзичливості, довіри до людей, скромності, чесності, працьовитості, гуманності, почуття національної та власної гідності. Особливо цінним, вважав педагог, є усвідомлення дітьми моральних норм та дотримання відповідних правил поведінки в повсякденному житті. Гартування волі має привчати їх стримувати свої деструктивні бажання та діяти згідно з моральними приписами. Завдяки цьому в малят накопичується власний досвід моральної поведінки, який допомагає приймати правильні рішення в складних ситуаціях морального вибору. Акцентуючи увагу на потребі дитини у спілкуванні, педагог віддає перевагу використанню таких методів і прийомів виховання: обмін думками з моральних тем, переконання, роз'яснення, особистий приклад дорослих, заохочення і покарання, спільна діяльність (ігрова, трудова), організація дозвілля.

Італійський педагог М. Монтесорі була переконана, що перші уроки моралі дитина засвоює в період дошкільного дитинства. Саме на цьому етапі життєвого циклу людини (період "етнокультурації") закладаються основи моральної свідомості, моральних якостей і почуттів, навичок моральної поведінки, які визначають подальше становлення і вдосконалення людської особистості та її інтеграції в суспільство. М. Монтесорі була переконана в тому, що діти дошкільного віку за участю властивого їм "абсорбуючого розуму" на підсвідомому рівні засвоюють чималий обсяг знань про довколишню дійсність, у тому числі й про певні соціокультурні явища [17, с. 141]. З розвитком свідомості дитини, на думку педагога, відбувається поступова трансформація "абсорбуючого розуму", завдяки чому здійснюється перехід до свідомого сприймання й осмислення норм, цінностей, культури і т.д. Сформовані в цей час уявлення і набуті знання про певні культурні стандарти,

морально-етичні цінності, норми та деали є першоосновою для розвитку моральних мотивів і формування навичок моральної поведінки.

Значному розширенню знань і уявлень про норми моральної поведінки та особливості взаємодії соціумом, за переконаннями М. Монтессорі, сприяють безпосередні контакти дітей у дошкільних закладах. Особливо ефективним є при цьому комплектування гетерогенних за віковою ознакою груп. Такі групи забезпечують дітям широкі можливості як для їхнього інтелектуального розвитку, так і для становлення моральної свідомості та оволодіння навичками моральної поведінки [17, с.184]. На думку педагога, виховання дитини в різновіковій групі забезпечує урізноманітнення постійної соціальної позиції дошкільника (від молодшого до старшого серед дітей), що сприяє формуванню вмінь і навичок спільної діяльності, ознайомленню з такими моральними категоріями як "доброта", "щирість", "турботливість", "правдивість", "чесність", "справедливість", "доброзичливість", "щедрість" та ін., розвитку соціальних та моральних почуттів дитини. Виховання дітей у різновікових групах, на думку М. Монтессорі, створює сприятливі умови для розвитку емпатії та емоційної синтонії [17, с.157]. У процесі своїх спостережень над дітьми педагог відмічала, що діти старшого дошкільного віку, зазвичай, проявляють розуміння до емоційного стану своїх молодших товаришів і здатні відгукуватися на нього. Піклуючись про молодших, допомагаючи їм, вони водночас відчуваються потрібними та компетентними, що сприяє підвищенню самооцінки, а також формуванню почуття відповідальності й обов'язку.

Головними завданнями морального виховання невтомна просвітителька, засновниця перших національних шкіл і дитсадків в Україні С. Русова вважала розвиток у дітей високих моральних почуттів шляхом безпосередньої участі в добрих і корисних справах, де й формуються відповідні моральні навички та стилі моральної поведінки, а також моральна свідомість, стійкі моральні переконання. Важливу роль у становленні моральних почуттів відводила дошкільному та молодшому шкільному віку. Вона стверджувала, що перші уявлення та моральні почуття в дитини викликають її батьки, рідні, близькі, що

підходять до її колиски, бавлять, пестять, колишуть, купають, граються з нею тощо. Турбота, ласка з боку рідних, радість, яка оточує дитину в здоровій, згуртованій сім'ї, виховують у дітей перші почуття симпатії, любові до батьків, дідусів і бабусь, братів, сестер, породжують прагнення спілкуватися з ними, а згодом – і піклуватися про них. Приклад батьків, старших членів сім'ї стає для дитини тим животворним джерелом, із якого поступово виростає почуття любові до людей, до свого рідного краю, народу, своєї Батьківщини [5, с.60-61].

Педагог розглядала моральність як систему принципів, поглядів, уявлень, норм, правил і оцінок, які регулюють поведінку людей як одну з форм суспільної свідомості. Вона вказувала, що мораль пронизує всі сфери людського життя та спрямовує поведінку особистості з точки зору добра і зла, справедливості та несправедливості, гуманізму або його антиподу, тому "...моральне виховання не може проводитися якось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя" [5, с.57].

С. Русова вказувала на значення моральних почуттів, які посідають важливе місце в системі морального виховання учнів, у розвитку їх інтелекту та духовності. Моральні почуття – це переживання людиною свого ставлення до того, що відбувається в її житті, що вона пізнає та робить [5, с.64]. Важливу роль у формуванні моральних почуттів дитини, за твердженням С.Русової, відіграє мотивація успіху, яка виявляється у намаганні позмагатися, перемогти, виявити насамперед фізичні сили та можливості. "Варто зазначити, – відзначала вчена, – що життя – це боротьба, дитині в майбутньому нелегко доведеться завойовувати свою долю й, отже, цей інстинкт у своєму здоровому, нормальному розвитку є міцною основою для того, щоб перемагати різноманітні перешкоди. В процесі виховання необхідно дуже уважно ставитися до виявів цього інстинкту, бо навіть будучи позитивним фактором для життєдіяльності людини, він може набути й негативного спрямування, зокрема, привести до виявів жорстокості" [5, с.68].

Значний вклад у розвиток теорії дошкільного виховання внесла російський педагог, письменниця Є. Водовозова. У своїй праці "Розумовий та

моральний розвиток дітей від першого прояву свідомості до шкільного віку" авторка вказувала, що виховання моральних почуттів, моральної свідомості має перебувати у тісному зв'язку розумовим розвитком малюка. За її словами, учинки дитини – це "здебільшого дзеркало її розумового кругозору" [4]. Є. Водовозова стверджувала, що з дітьми дошкільного віку передусім варто говорити про те, що вони бачать перед собою або над чим можуть проводити спостереження. Педагог вважала за необхідне навчити дітей спостерігати близькі їм явища громадського життя, розуміти взаємини людей, звертати увагу на те, як важко живеться людям праці. Водночас із розумовим розвитком слід виховувати в дитини й моральні засади: любов до батьків, товаришів і навколишніх людей, шляхетні схильності. "Неправильно було б розвивати окремо яке б то не було почуття, і тому моральне виховання має бути тісно пов'язане з розумовим і навпаки" [15, с. 378]. Заслуговує на увагу питання про розвиток у дітей спостережливості, підведення їх до розуміння навколишнього світу в процесі безпосереднього спілкування з явищами природи, у ході посиленої трудової діяльності.

Ідеями моральності проникнута уся виховна система А. Макаренка. Основні завдання морального виховання він вбачав у "формуванні моральної свідомості; вихованні і розвитку моральних почуттів; виробленні умінь і навичок моральної поведінки" [8, с. 163].

Працюючи із специфічним контингентом, першорядне місце відводив вихованню свідомої дисципліни, розглядаючи її в тісному зв'язку з вихованням волі, мужності й характеру, і вихованню почуття відповідальності. Як основу, фундамент розвитку почуття відповідальності А. Макаренко розглядав колектив. Дитина має пізнавати моральні норми у системі конкретних і реальних взаємин людей. Засвоєння їх змісту породжує моральну активність (готовність до свідомої поведінки у складних ситуаціях), яка є основою моральної поведінки, а також свідоме і відповідальне ставлення дитини до своїх учинків. Моральному вихованню в колективі сприяє атмосфера ділового співробітництва, добровільної взаємозалежності, доброзичливості.

А. Макаренко – один із перших у вітчизняній педагогіці, хто розкрив відповідальність як соціальну якість особистості і ввів до науково-педагогічного обігу поняття "відповідальної залежності". Характерно, що учений не зводив відповідальність до зовнішнього контролю поведінки особистості за допомогою колективу. У цьому зв'язку важливо виховувати почуття обов'язку, емоційне переживання особистості власної відповідальності. Тому педагог допускав розумну міру покарань, які допомагають сформуватися міцному характеру, вмінню опиратися спокусі, переборювати її, "щоб дитина сама побачила шкоду, якої вона завдала недбалим поводженням з річчю, і пожаліла про своє недбальство" [8].

Одне з центральних місць у педагогічній концепції А. Макаренка займає продуктивна праця. Вона органічно пов'язана з моральним, естетичним, політехнічним, фізичним та іншими аспектами виховання. Педагог вважав, що в суспільстві праця є не тільки економічною категорією, але й категорією моральною.

Багато цінного для формування моральних почуттів дошкільників містять наукові праці та практичний досвід В. Сухомлинського – українського педагога, публіциста, письменника, поета. Він вважав найважливішим завданням виховання пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних і естетичних почуттів. На його думку, "почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинка, із звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї" [14, с.155].

Засвоєння азбуки моральності слід розпочинати з раннього віку, коли серце і душа дитини відкриті виховним впливам. Серцевиною морального виховання В. Сухомлинський вважав формування в дитини людяності, гуманізму. Застерігаючи від формалізації процесу виховання, видатний педагог

звертає увагу педагогів на активізації почуттів дітей: кожна людина в дошкільному дитинстві повинна пройти "емоційну школу", або "школу виховання добрих почуттів". Він обґрунтовує, якими мають бути почуття – до батьків, рідних, близьких, до інших людей та обов'язок перед ними; любов до Батьківщини, розуміння життя, добра і зла у ньому; виховання високих моральних якостей і норм поведінки, любові до знань, школи, учителя; дружба, любов, сім'я; ставлення до краси в природі, суспільстві.

Особливу увагу звертав педагог на формування совісті. "Совість – це переживання і усвідомлення відповідальності за свою поведінку перед людьми і перед самим собою... Совість проявляється (і разом з тим і виховується), тоді, коли поведінку людини ніхто не перевіряє, не контролює. Совість полягає в тому, що людина перевіряє себе, контролює себе" [14, с. 49]. Реальним і дійовим виявом совісті є почуття провини та сорому. Вони виступають показниками сформованості у людини почуття відповідальності та обов'язку, спонукають до самоконтролю, мотивують потребу "судити свої вчинки та якості ніби від власного імені".

Дивлячись у майбутнє, великий педагог писав: "Світ вступає у вік Людини. Більш, ніж коли б то не було, ми зобов'язані думати тепер про те, що ми вкладаємо в душу людини" [14, с 526]. У своїх педагогічних творах Василь Олександрович дає відповідь на питання, як виховати дитину чуйною, доброю, справедливою, і разом з тим, непримиримою до будь-яких проявів зла.

Для дітей письменник написав 1500 дитячих творів, які стосуються різних сторін розвитку, формування і виховання дитини. Серед них оповідання, розповіді, казки, легенди, притчі, новели, есе, художні замальовки. Вони дають відповіді на найпростіші запитання, що цікавлять дитину, сприяють пробудженню допитливості, радості відкриття, розкривають сутність пізнання світу через моральність. У центрі його творів для дітей природа в художньо-образному вимірі, шкільне життя, батьки і діти, люди, людські стосунки, ситуації моралі, сімейні цінності, філософське осмислення буття, життєдіяльність дитини, художньо-образний світ, що її оточує. Сюжети його

творів прості і зрозумілі, спонукають дитину до роздумів, тактовно й ненав'язливо вчать зробити правильні висновки, оцінити вчинки дійових осіб твору, висловити оцінні судження, з'ясувати мотиви вчинку. "Ситуації, у які Василь Олександрович поміщає своїх героїв, — далеко не однозначні. Це ситуації конфлікту, моральної дилеми, вибору, пограничні ситуації добра і зла. І далеко не кожного разу в цих ситуаціях високі моральні якості виявляють дорослі члени сім'ї" [13, с. 46]. Моральний вибір, який дитина робить самостійно, без певної позитивної чи негативної оцінки педагога, дасть їй змогу поступово просуватися у своєму моральному розвитку від елементарних навичок поведінки до вищого рівня. Твори В. Сухомлинського непримусово, опосередковано, але разом з тим активно й ефективно виховують у дітей найкращі людські почуття, формують перші навички людяності.

В останні роки проблема формування моральних почуттів дітей у психолого-педагогічній науці розглядається в різних напрямках: специфіка й закономірності морального розвитку дошкільника (Ю. Аркін, Р. Ібрагімова, С. Якобсон); характеристика емоцій і почуттів та їх класифікація (Є. Богданов, Б. Додонов, А. Запорожець, К. Платонов, О. Чебикін); педагогічні умови й засоби формування моральних норм у дітей (А. Виноградова, І. Княжева, Т. Маркова, Л. Стрелкова); формування моральної свідомості (Л. Артемова, І. Бех, Р. Буре, Л. Виготський, В. Зеньковський, В. Нечаєва, С. Рубінштейн та ін.). Особливу увагу привертають сучасні праці науковців, у яких досліджено: формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дошкільників (А. Богуш, О. Монке); виховання колективних взаємин дітей (О. Булатова, В. Нечаєва), гуманних взаємин старших дошкільників і першокласників (А. Гончаренко, С. Литвиненко), моральної поведінки в дошкільників (Т. Колесіна, Г. Савицька, Т. Фасолько, М. Федорова); педагогічний вплив на становлення морального вибору дошкільників (О. Кошелівська), роль емоцій у моральному становленні особистості (Л. Подоляк), виховання милосердя в старших дошкільників (І. Княжева).

Аналізуючи моральні почуття як наукову категорію, важливо, на наш погляд, розглянути поняття, тісно пов'язані з об'єктом нашого дослідження. Такими поняттями є "мораль", "моральність", "моральна свідомість" тощо.

Слово "мораль" склалося в культурі Давнього Риму. У латинській мові термін "mos" ("moris") безпосередньо використовувався для означення звичаю, порядку, закону, волі, вдачі та характеру людини. Етимологічно слово "мораль" походить від лат. "moralitas", яке вперше зустрічається в роботах Амвросія Медиоланського. У свою чергу "moralitas" є похідним від "moralis" – "моральний", тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю, уведеного в обіг давньоримським мислителем Цицероном (106-43 рр. до н.е.). Від цього пізніше увійшов у вжиток термін "moralitas" – "мораль". Дане поняття означало цінність звичаєвості та традицій для стабільності стосунків між людьми. Таким чином, мораль, починаючи з грецької античності, розумілась як міра панування людиною над собою, показник того, наскільки людина відповідальна за себе, за те, що вона робить [1, с.29].

В "Універсальному словнику української мови" подано таке трактування: "Мораль (від фр. morale з лат. moralis – моральний з mos (moris) – звичай; воля; закон; властивість). 1. Сукупність норм і принципів поведінки людей; одна з форм суспільної свідомості. 2. Повчальний висновок (переносне значення) 3. Повчання" [6, с. 467].

Тут же знаходимо тлумачення слова "моральний": "Моральний (від лат. moralis) - 1. Той, що стосується моралі. 2. Той, який відповідає вимогам моралі. 3. Духовний, внутрішній. Людина високої моральності" [6, с. 467].

Мораль, за визначенням М. Савчина, – це сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як самосвідоме та вільне створіння. Уявлення про мораль формується в процесі осмислення правильної поведінки, що базується на ідеальному понятті обов'язку [12, с. 94].

Під мораллю розуміють історично сформовані норми і правила поведінки людини, що визначають його ставлення до суспільства, праці, людей [10].

Як бачимо, у науковій літературі мораль визначається як одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм і оцінок, що регулює поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції.

Моральність - це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі, характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. І. Бех дає таке визнання моральності – це внутрішня мораль, мораль не показна, не для інших – для себе [2]. З плином часу дитина поступово опановує прийняті в суспільстві норми і правила поведінки і взаємин, привласнює, тобто робить своїми, притаманними їй, способи і форми взаємодії, вираження ставлення до людей, природи, особисто до себе. На думку І. Беха, моральність є формою суспільної свідомості відносно двох сфер – світу людей і світу речей - може виступати і як суб'єкт-суб'єктне, і як суб'єкт-об'єктне ставлення. Будучи ядром особистості, моральність визначає характер життєвої позиції людини й результати діяльності [2].

Структура моралі складається з моральної свідомості, моральної діяльності та моральних відносин. У науковій літературі моральна свідомість розглядається як один з елементів моралі, форма суспільної свідомості і одночасно сфера індивідуальної свідомості особи, оскільки це своєрідний сплав почуттів, уявлень, оцінок і самооцінок, поглядів і переконань людини. Аналізуючи особливості набуття моральності, Б. Братусь зазначає, що моральності неможливо навчити, оволодіти нею шляхом засвоєння тих чи інших правил та значень. Моральнісною людина стає не завдяки на поверхні свідомості відкладеним правилам, а в результаті проходження через реальні життєві події й обставини, що несуть у собі моральнісний конфлікт, зіткнення різних смислових рівнів. [3, с. 56].

Моральна свідомість індивіда існує в уявленнях, поняттях, переконаннях, ідеалах. У дошкільному віці формуються елементарні уявлення про мораль, судження про те, що добре і що погано, що можна робити і чого слід уникати. У цьому процесі дитина вчиться правильно оцінювати вчинки, обирати

адекватну ситуації форму поведінки, усвідомлювати свої дії. Оцінювання вчинків відбувається за способом їх здійснення (як вчинив), результатами (які наслідки вчинку) і мотивами (чому так вчинив) [11, с. 221].

Ж. Піаже був одним із перших, хто піддав глибокому й детальному вивченню моральні уявлення, знання й судження дітей – складові моральної свідомості. Він визначив, що моральна свідомість дітей у процесі розвитку проходить дві стадії: 1) об'єктивної моралі (стадія морального реалізму), 2) суб'єктивної моралі (стадія морального релятивізму). Стадія морального реалізму характеризується орієнтуваннм на результат, наслідок вчинку без урахування його мотивації. На стідії морального релятивізму дитина орієнтується на мотиви вчинків, розуміння відносності моральних оцінок. Ж. Піаже, проаналізувавши генезис моральних суджень на різних етапах дошкільного періоду, стверджував, що дітям молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку властиві об'єктивна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Під об'єктивною мораллю Ж. Піаже розумів таку мораль, коли дитина вважає аморальним той вчинок, що має найбільш серйозні об'єктивні наслідки й зовсім не звертає уваги на мотиви й наміри, приховані за вчинком. Ж. Піаже розкрив передумови, що породжують об'єктивну мораль (егоцентризм дитячої думки дитини; інтелектуальний примус з боку дорослого) й особливо підкреслив їхній наслідок – виникнення зовнішніх уявлень у дітей щодо правил і норм моральної поведінки. Таким чином, учений довів, що в індивідуальному розвитку дитина проходить шлях від морального реалізму до автономної моралі [9].

Теорія двох стадій розвитку моральної свідомості Ж. Піаже була розвинена американським психологом Л. Колбергом. Він виділив три рівні формування моральної свідомості особистості. Перший рівень – доморальний – характеризується тим, що дитина у вчинках орієнтується не на моральні принципи, а на можливість одержати схвалення, уникнути покарання, тобто керується егоїстичними спонуками. На другому рівні – рівні конвенційної моралі – дитина приймає мораль з метою підтримати свій авторитет серед

оточуючих. У разі конфлікту вона приєднується до рішення, яке приймає група, і рішуче відмовляється нести особисту відповідальність та визнавати свою провину, якщо її не визнає група. Виразно виявляється протиріччя між прагненням особистості до належності до групи та необхідності наслідувати погляди групи. Третій рівень (Л. Колберг називає його рівнем автономної моралі) пов'язаний з оцінкою особистості власних її рис: правила поведінки не порушуються відповідно до власних моральних позицій. Рівень автономної моралі властивий морально зрілій особистості. Зокрема, учні, що досягли цього рівня, організовують свою поведінку згідно з виробленими моральними принципами і переконаннями і, лише згодом, порівнюють свій вибір із вибором інших.

У дошкільному віці відбувається інтенсивний моральний розвиток дитини, який передбачає розвиток моральної свідомості, усвідомлення моральних норм, розвиток моральної саморегуляції поведінки і соціальних, моральних почуттів; формування моральної поведінки.

Одним з етапів морального розвитку дошкільника є знання моральних норм. Моральні норми – це "правило, зразок, еталон, що прийняті в певній спільноті стандарти поведінки, і регламентують відносини людей. Моральні норми регламентуються вимогами суспільства. Засвоєні людиною норми визначають її діяльність і поведінку" [6]. Моральні норми - система вимог, які визначають обов'язки людини по відношенню до оточуючого світу, зразки, які не тільки орієнтують поведінку особистості, але й дають можливість оцінювати й контролювати її. Загально визнаними нормами є "гуманізм, демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, ...правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно" [6]. Одне із завдань морального виховання

дітей полягає в тому, щоб прості норми моральності стали внутрішньою потребою, виконувались без зовнішніх і внутрішніх спонукань.

Дитина опановує норми поступово, засвоюючи правила, що регулюють їх стосунки з людьми. Правила конкретні й доступні для розуміння дітей, засвоюються в процесі різноманітної діяльності і взаємовідношень з оточуючими, переходять у навички й формують стійкі звички. Механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття.

Термін "емоції" вживається для позначення будь-яких душевних переживань, іноді найпростіших. Емоції – це вияв ситуативного переживання стосовно навколишніх об'єктів, реакції на зовнішні та внутрішні подразники, що мають для організму сигнальне і регулююче значення. Емоції відображають ставлення особистості до навколишньої дійсності та до самої себе. На відміну від емоцій (Я. Коломинський) почуттям властива відносна стійкість і постійність. Емоції ж – короточасні ситуаційні переживання, які виникають у відповідь на конкретну ситуацію, що зачіпає інтереси людини, тобто має для неї значення. Емоції органічно пов'язані з почуттями. Почуттями, за визначенням академіка І. Павлова, прийнято називати вищі переживання, притаманні тільки людині, а емоціями вважати більш примітивні переживання, властиві як людині, так і тваринам. Емоція оцінює дійсність і доводить свою оцінку до організму мовою переживань. Емоції погано піддаються вольовій регуляції, їх важко викликати за своїм бажанням.

Почуття – вища форма емоційного ставлення людини до предметів та явищ дійсності, яка характеризується відносною стійкістю, узагальненістю, відповідністю потребам та цінностям, сформованим у процесі особистісного розвитку індивіда. На відміну від афектів та ситуативних емоцій, що відображають тимчасову чи умовну цінність предметів і спонукають до розв'язання часткових завдань, почуття спрямовані на явища, які мають постійне мотиваційне значення і відповідають за загальну спрямованість особистості. Почуття відображають особливості даної людини, її моральні переконання, світогляд, її внутрішній світ. Породжуючись об'єктивними

явищами, тобто маючи причинно зумовлену природу, почуття завжди суб'єктивні. Одні й ті ж явища для різних людей мають нерідко різне емоційно-почуттєве значення. Відкриваючи особистості предмети, що відповідають її потребам, та спонукаючи її до діяльності, спрямованої на їх задоволення, почуття є конкретно-суб'єктивною формою існування потреб.

Виникнення почуттів – це водночас початок морального розвитку дитини. Тому виховання почуттів пов'язане з розвитком особистості в цілому, її загальнокультурної спрямованості. В процесі життя, діяльності та спілкування, завдяки виховним впливам і навчанню почуття поглиблюються, підкріплюються засвоєнням моральних знань, стають мотивами вчинків. Набувши стійкої форми, вони перетворюються в риси особистості індивіда.

У психолого-педагогічній літературі неодноразово робилися спроби класифікувати почуття з погляду емоційного тону й інтенсивності переживання, а також характеру відношень людини до об'єкту почуття. Найбільш поширена класифікація почуттів [16] виділяє окремі їх види за сферами діяльності, в яких вони виявляються: моральні, естетичні, інтелектуальні, практичні. Ці почуття називають вищими.

До вищих почуттів належать також почуття, що виникають внаслідок сприйняття та усвідомлення соціальних явищ, виходячи від категорії моралі. "Під моральними почуттями треба розуміти такі емоційні ставлення до поведінки інших людей і до своєї власної, які відображають суспільну мораль, моральні традиції, реальні відношення людей один до одного" [16, с. 157]. В якості об'єкта моральних почуттів виступають окремі люди, колективи, соціальні заклади, життєві події, людські відношення, сама людина (як об'єкти своїх почуттів). Моральні почуття свідчать про перетворення зовнішніх моральних вимог особистості до самої себе. Власне моральними почуттями психологи називають почуття справедливості, сумління, обов'язку, гідності. Проте морального значення може набувати будь-яке людське почуття за наявності в ньому ставлення до іншої людини, а також моральної оцінки чи

морального мотиву. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального змісту.

Психологи та педагоги підкреслюють, що почуття дітей інтенсивно розвиваються саме в дошкільному віці. Вони виявляються у ставленні дитини до самої себе (почуття власної гідності, переваги чи невпевненості, відчаю тощо), і в ставленні до інших людей (симпатія чи антипатія, співчуття, байдужість, почуття товаришкості, провини, любові тощо), до колективу, до мистецтва. Учені (О. Запорожець, В. Зеньковський, В. Котирло, А. Кошелева, І. Княжева, Я. Неверович, Т. Рєпіна, В. Штерн і ін.) підкреслюють, що моральні почуття діти виражають і проявляють у шанобливому ставленні до потреб і інтересів інших людей, у здатності зважати на положення іншого, висловлювати співчуття до чужого лиха і співпереживати чужим радощам.

Таким чином, розглянуті теоретичні підходи до проблеми моральних почуттів розширюють наші межі розуміння витоків та особливостей їх становлення. Це дозволить в подальшому розробити педагогічні умови формування моральних почуттів на етапі старшого дошкільного віку.

Література

1. Адорно Т.В. Проблемы философии морали / Т.В. Адорно. – пер. с нем. А.В. Дранова. – М. : Республика, 2001. – 527 с
2. Бех І.Д. Зростити моральну особистість – головна турбота // Дошкільне виховання. – 2015. – № 4. – С. 6-8.
3. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (психологическое исследование) / Б.С. Братусь. – М. : Знание, 1985. – 64 с
4. Водовозова Е.Н. Умственное и нравственное развитие детей от первого проявления сознания до школьного возраста. - Спб., изд. 4-е, 1891. - С. 100 - 270.
5. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів / І. В. Зайченко; передм. М. Д. Ярмаченка. – 2ге вид., доповн. і переробл. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 234 с.

6. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005.
7. Локк Дж. Думки про виховання: Хрестоматія по зарубіжній педагогіки / Под. ред. А. Н. Пискунова. – М., 1981. – С. 200-238
8. Макаренко А.С. Пед. соч.: В 8-ми т. – Т.4. – М.: Педагогіка, 1984. – С. 193-195.
9. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М.-Л.: Учпедгиз, 1932. – 412 с
10. Поніманська Т.І. Моральне виховання дошкільників: навч. посіб. / Т.І. Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.
11. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка: навч. посібник для студентів ВНЗ. – К.: Академія, 2004. – 456 с.
12. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / М.В. Савчин. – Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 288 с.
13. Сухомлинська О.В. Філософія для дітей як педагогічна проблема // В.О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів : монографія / упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко ; авт. кол. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех та ін. — Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. — 504 с
14. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / Сухомлинський В. О. – К.: Радянська школа, 1977. – Т.4. – 640с
15. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: навч. посібн. / за заг. ред. З. Н.Борисової. - К.: Вища шк., 2004. - С. 365 - 375.
16. Якобсон П.М. Психологія чувств. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 216 с.
17. Guz S. Metoda Montessori w przedszkolu i szkole. – Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie Sklodowskiej, 2006. – 314 s.